

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Een Utrechtse kraagsteen met een stenengooier

Hartog, E. den; Ilsink, M.; Klerck, B. de; Willemsen, A.

Citation

Hartog, E. den. (2019). Een Utrechtse kraagsteen met een stenengooier. In M. Ilsink, B. de Klerck, & A. Willemsen (Eds.), *Nijmeegse Kunsthistorische Studies* (pp. 80-85). Nijmegen: Uitgeverij Vantilt/NKS. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3285117>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3285117>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

In de kunst- en cultuurgeschiedenis van Noord-Europa hebben de late 15de en vroege 16de eeuw altijd bijzonder tot de verbeelding gesproken. Tot op de dag van vandaag wordt erover gediscussieerd of die een laatste fase van de middeleeuwen zijn of een vroege manifestatie van een internationale renaissance. Juist het gevoel te maken te hebben met een overgangperiode maakt deze tijd zo fascinerend. In dit boek bespreken vijftig kenners vijftig kunstobjecten in de historische context van dit 'herfsttij', soms ook met aandacht voor hun voortleven en receptie in later tijd. Deze miniaturen hebben steeds één kunstwerk als onderwerp, wat uitnodigt tot grasduinen in een schat aan thema's, wetenswaardigheden en benaderingswijzen. Maar ook biedt dit rijk geïllustreerde boek een prachtig mozaïek van recente inzichten in de schilderkunst en sculptuur, teken- en prentkunst, architectuur en toegepaste kunst uit de tijd van Jheronimus Bosch en Desiderius Erasmus.

Dit boek verschijnt naar aanleiding van het afscheid, in juni 2019, van prof.dr Jos Koldewij als hoogleraar Kunstgeschiedenis van de middeleeuwen en de vroegchristelijke tijd aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Matthijs IJsink, Bram de Klerck & Annemarijke Willemsen [red.]

NKS XXV

Het einde van de middeleeuwen

Het einde van de middeleeuwen

Vijftig kunstwerken
uit de tijd van
Bosch en Erasmus

Matthijs IJsink, Bram de Klerck & Annemarijke Willemsen [red.]

Het einde van de middeleeuwen

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij de genereuze ondersteuning van:

Centrum voor Kunsthistorische Documentatie Nijmegen
Departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid, Radboud Universiteit Nijmegen
Elise Mathilde Fonds
Faculteit der letteren, Radboud Universiteit Nijmegen
Jheronimus Bosch Art Center, 's-Hertogenbosch
Ottema Kingma Stichting
Stichting Arts, Books & Collections
Stichting Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp
Stichting H.J.E. van Beuningenfonds
Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes
Stichting N. van Ballengooijen Fonds
Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies
Stichting Sormani Fonds

Radboud Universiteit

Jheronimus Bosch Art Center

KRING VRIENDEN
VAN 's-HERTOGENBOSCH

Het einde van de middeleeuwen

Vijftig kunstwerken

uit de tijd van

Bosch en Erasmus

Matthijs IJssink, Bram de Klerck & Annemarieke Willemsen [red.]

Inhoud

Inleiding — <i>Matthijs Ilsink, Bram de Klerck & Annemarieke Willemsen</i>	7
Blijken van betrokkenheid — <i>Jo Timmermans</i>	13
Albrecht Dürers <i>Zeewonder</i> ter discussie — <i>Bernard Aikema</i>	15
Pelgrimstekens van Onze-Lieve-Vrouwe van Gratie te Scheut — <i>Hanneke van Asperen</i>	21
Van Bruegel tot Baudelaire in <i>Het Atelier</i> van Alfred Stevens — <i>Jan Dirk Baetens</i>	27
Twee Bossche altaarpanelen in het Brabantse Velp — <i>Lydia Beerkens</i>	33
Een lans, de sultan en de paus — <i>Sible de Blaauw</i>	39
Ten eeuwigen dage de Brugse Belofte — <i>Saskia de Bodt</i>	45
Een bijzonder portret van Claus Stalburg 'de Rijke' — <i>Katja Boertjes</i>	51
De <i>Madonna van Jan Vos</i> en de werkplaats van Jan van Eyck — <i>Till-Horger Borchert</i>	57
<i>De Dood en de vrek</i> van Jheronimus Bosch — <i>Charles Caspers & Charlotte Caspers</i>	63
De Christoffelschouw op een breukvlak, in herfsttij — <i>Jeroen Goudeau</i>	69
Een royaal uitzicht — <i>Johan de Haan</i>	75
Een Utrechtse kraagsteen met een stenengooier — <i>Elizabeth den Hartog</i>	81
'Een vierkant raamtje' — <i>Lars Hendrikman</i>	87
Lof der <i>Keisnijding</i> — <i>Stephen Hitchins</i>	93
De zondvloed, de ark en de zeemeermin — <i>Nelly de Hommel-Steenbakkers</i>	99
<i>De kruisdraging van Christus</i> materieeltechnisch bezien — <i>Luuk Hoogstede</i>	105
De onvromen lopen rond — <i>Matthijs Ilsink</i>	109
De fragmentenmuur van Wilhelmus van Dam van Brakel — <i>Jorien Jas</i>	117
Conrat Meit tussen Vlaanderen en Italië — <i>Bram de Klerck</i>	123
Michelangelo's <i>Madonna met kind</i> in het laatmiddeleeuwse Brugge — <i>Anna C. Koldewey</i>	129
Het albasten retabel van Afferden — <i>Eloy Koldewey</i>	135
Het houten doksaal van Holwierde — <i>Justin Kroesen</i>	141
Haagse bluf, Bossche inversie en het wapen van Jan van Neufchâtel — <i>Marjolijn Kruij</i>	147
Twee op drift geraakte panelen gewijd aan Jacobus de Meerdere — <i>Suzanne Laemers</i>	153

De Panhuys-zuil op de Hoge Venen — <i>Rudie van Leeuwen</i>	159
Een schilderij uit de Gouden Eeuw op een ongewone drager — <i>Volker Manuth</i>	165
Een nieuwe toeschrijving voor <i>Kop van een oude vrouw</i> — <i>Daantje Meuwissen</i>	171
De Ulmer <i>Postenbrief</i> — <i>Nine Miedema & Hessel Miedema</i> †	177
Middeleeuwse blokschaven, spanzagen en hun antieke voorlopers — <i>Stephan Mols</i>	183
Twee gebrandschilderde ramen in het Bossche Bethaniëklooster — <i>Charles de Mooij</i>	187
Was de godin Venus ooit in Leggeloo? — <i>Eric M. Moormann</i>	193
Het Van Bronckhorst-Batenburg getijdenboek — <i>Johan Oosterman</i>	197
Een knoopinsigne met Quintinus van Saint-Quentin — <i>Willy Piron</i>	203
<i>Man in een hopkorf met gierzwaluwen</i> — <i>Erwin Pokorny</i>	209
Een gotische monstrans met barokke engelen — <i>Jean-Pierre van Rijen</i>	215
Speuren naar spoormaker op een tekstbord in de Utrechtse Jacobikerk — <i>Lidwien Schiphorst</i>	221
Een samengesteld driestel van de Bossche Lieve Vrouwe Broederschap — <i>Loes Scholten</i>	227
Een teruggevonden Mechelse schutter? — <i>Manfred Sellink</i>	233
De zogenaamde <i>Christelijke allegorie</i> van Jan Provoost — <i>Ron Spronk</i>	239
Een schijnheilige ezel uit Steinfeld — <i>Christel Theunissen</i>	245
Een laatgotisch dressoir als tentoonstellingsobject — <i>Lieske Tibbe</i>	251
Een complexe religieuze hand — <i>Evelyne Verheggen</i>	257
Een Venetiaanse doge in de Hagia Sophia — <i>Mariëtte Verhoeven</i>	263
De <i>Madonna</i> uit klooster Catharinenberg te Oisterwijk — <i>Pia Verhoeven</i>	269
Het Haagse grafmonument van Margaretha van Brieg — <i>Bernard M. Vermet</i>	275
De <i>Calvarie met schenker</i> van Jheronimus Bosch — <i>Marieke van Wamel</i>	281
De liefde tussen peren en perziken en andere dingen — <i>Arvi Wattel</i>	287
Een dode schedel — <i>Wouter Weijers</i>	293
Een opmerkelijke muurschildering in Doesburg — <i>Wieneke Weusten</i>	301
Insignes, amuletten en speelgoed op een pestschilderij — <i>Annemarieke Willemsen</i>	307
Noten	313
Verantwoording afbeeldingen	362
Publicatielijst van Jos Koldewey	349
Over de auteurs	358

[56] Kraagsteen met stenengooier, 1475-1500, Bamberger
kalksteen, gedeeltelijk gepolychromeerd, 26,5 x 44,1 x 29,8 cm,
Utrecht, Centraal Museum, inv. 2715.

Een Utrechtse kraagsteen met een stenengooier

— Elizabeth den Hartog

Al sinds 1878 bezit het Utrechts Centraal Museum een kraagsteen met daarop de half-figuur van een jongeman.¹ Voorovergebogen, hoed op het hoofd, draait de jongeman zich ietwat naar rechts om met gerichte blik een doelwit in zich op te nemen voor de fikse kei die hij met beide handen vasthoudt (afb. 56). Dit intrigerende beeld van Baumberger kalksteen, dat nog ten dele van polychromie is voorzien, dateert uit circa 1475-1500. De vraag naar de context waarin de sculptuur ooit functioneerde en wat de afbeelding te betekenen heeft, is helaas nauwelijks te beantwoorden, aangezien er niets over de herkomst bekend is. Zowel een profane als een kerkelijke afkomst behoort tot de mogelijkheden, getuige de diverse stenengooiers uit de late middeleeuwen en renaissance die we in de bouwsculptuur in Nederland en elders aantreffen. In deze korte bijdrage komt aan de orde in welke contexten de diverse Nederlandse exemplaren te vinden zijn en wat ze zoal te betekenen hebben.

Stenengooiers op transen

De stenengooiers die op de transen en torentjes van gebouwen figureren, zijn doorgaans geharnaste figuren met helmen op, die militaristisch aandoen. Stenen gooien vanaf de transen was dan ook een veel gebruikte verdedigingstechniek die regelmatig in handschriften is uitgebeeld in scènes die de belegering van een stad of kasteel als onderwerp hebben. In geschilderde vorm komt de sculptuur van een stenengooier op de trans van een gebouw voor op de achtergrond van een van de rond 1504 door de meester van Alkmaar geschilderde panelen met de *Werken van Barmhartigheid*. De soldaat heft een enorme steen met twee handen boven zijn rechterschouder, klaar om deze naar beneden te werpen. Dat dergelijke sculpturen inderdaad bestonden, bewijst een exemplaar in het museum te Zwolle dat afkomstig is van de Smeden.²

Dergelijke figuren zijn niet uniek voor Nederland. In het stadsmuseum in Straatsburg bevindt zich

bijvoorbeeld een vroeg 16de-eeuwse sculptuur van roze zandsteen, afkomstig van een woonhuisgevel uit de stad. We zien een torentje met kantelen met daarop twee soldaten. De linker werpt met een hand een steen vanaf de trans naar beneden; de rechter is juist bezig zijn steen op te tillen. Op de zuidelijke kapel van het octagoon van de dom van Nidaros in Trondheim is een (rond 1980 vernieuwde) stenengooier te bewonderen, samen met een wildeman met knots. In Engeland prijken stenengooiers tussen de kantelen van het 14de-eeuwse poortgebouw van Monk Bar (York). Ook Alnwick Castle (Yorkshire) heeft tussen de kantelen (in de 18de eeuw vernieuwde) stenen verdedigers staan, waaronder een stenengooier. Latere voorbeelden prijken op een schilderij in Hampton Court bij Londen dat de zogenaamde *Field of Cloth of Gold* nabij Guisnes in herinnering roept. Hier vond in 1520 een ontmoeting plaats tussen Hendrik VIII, koning van Engeland, en Frans I, koning van Frankrijk, waarbij Hendrik zijn best deed om indruk te maken op Frans. Op de achtergrond zijn de tijdelijke bouwsels die hij voor deze gelegenheid had laten optrekken in beeld gebracht. De grote feestzaal heeft transen met daarop verschillende beelden van goed gespierde mannen die doende zijn stenen omlaag te werpen. *Grafton's chronicle, or Chronicle at large* van 1569 heeft het over "men of warre redie to cast great stones" (soldaten die klaar staan om stenen te werpen).³ In dit geval zal deze iconografie gekozen zijn om aan de Franse koning duidelijk te maken dat de nog jonge Hendrik VIII zijn mannetje stond. Dergelijke figuren, hoog op de gevels van gebouwen, waren immers bedoeld om macht en kracht uit te stralen, ter ondersteuning van de status van de eigenaar.

Een wat latere stenengooier die eveneens een verdedigende indruk maakt, is de Romeinse soldaat boven de doorgang van de in 1633 door Daniel d'Ablaing (1604-1652) gebouwde poort van het Pausshuize te Utrecht (afb. 57). Deze stenengooier is vergezeld van een Latijnse spreuk: "Non omne quod minatur ferit" (niet alles wat dreigt, treft ook). Deze

81

[57] Stenengooier, 1633, Utrecht, Kromme Nieuwegracht 49: Paushuize, boven de doorgang van het poortgebouw.

figuur wijkt af van de vorige, niet alleen omdat hij boven een doorgang is geplaatst, maar omdat de betekenis op de individuele omstandigheden van de opdrachtgever was afgestemd, die sinds 1612 maarschalk was van het Oversticht. Het beeld was namelijk als provocatie bedoeld aan het adres van de Utrechtse overheid, die Daniël verschillende malen dreigde een proces aan te doen vanwege onfatsoenlijk gedrag inzake twee aan zijn zorg toevertrouwde nichtjes. In 1643 werd hij verbannen, waarop hij het huis verkocht.⁴

Stenen gooien als sport

Stenen gooien is zwaar werk. De afbeeldingen geven aan dat het om fikse keien ging. Om deze goed en trefzeker te kunnen wegslingeren, diende men fysiek fit te zijn en was enige training vereist. Het trainingsprogramma van de middeleeuwse ridder voorzag dan ook, aldus Ulrich von Zatzikhoven's *Lanzelet* (eind 12de eeuw), in "springen, ringen, laufen, steine werfe, schefte schiezen, birsen, beizen, jagen, mit dem bogen rāmen", activiteiten die tevens in wedstrijdverband gedemonstreerd werden tijdens festiviteiten en toernooien.⁵ In de *Historie*

vanden vier Heemskinderen nodigt koning Lodewijk zijn edelen uit om met hem om 't verst te werpen.⁶ In de vroeg 14de-eeuwse *Codex Manesse* is een dergelijke wedstrijd in beeld gebracht bij het verhaal van de burggraaf van Lienz.⁷ In het bijzijn van een scheidsrechter staat de burggraaf op een groen heuveltje en heeft net positie genomen om zijn steen, die hij met de rechterarm opheft, te gaan gooien. Zijn tegenstander heeft al gegooid en geeft aan waar zijn steen terecht is gekomen.

Een beetje held muntte uit in het steenwerpen, zoals Tristan, in de 13de-eeuwse *Tristant* van Eilhart von Oberg: "Hij pakte zijn kleed samen; zijn hoed nam hij niet af zodat alles goed zat. Zo ging de heer naar zijn plaats en wierp de steen zo ver dat niemand een zo grote worp kon overtreffen".⁸ William Marshall, de beste ridder aller tijden, was eveneens een goed steengooier. Zijn verdiensten op dat gebied bezorgden hem minstens zoveel roem als die welke hij op toernooien behaalde. Geen wonder dus dat het steengooien als een hoofse vorm van vermaak is weergegeven op een schakboord in Florence (Museo Nazionale del Bargello), samen met jachtpartijen, dansscènes, een toernooi en een zwaarddans, waarbij de deelnemers in het gezelschap van

een nar oriëntaalse kledij dragen, met belletjes rond de enkels en polsen.⁹

Interessant in deze context is de speelkaarten-serie 'mensen' van Meester E.S. Deze kaarten tonen steeds een aantal gestileerde mannetjes met puntige schoenen aan die wel als moriskendansers zijn geïdentificeerd.¹⁰ De *moresca* was een Spaanse dansvorm, die alleen door mannen werd uitgevoerd en die in de bronnen in het begin van de 15de eeuw opduikt. Rond 1420 werden dergelijke dansen opgevoerd door de Rederijkerskamers, die de feestelijke in-

komsten van de heersers en de festiviteiten aan het Bourgondische hof luister bijzetten. Later namen de steden dit over.¹¹ De speelkaarten van Meester E.S. tonen echter niet alleen maar dansers. Op de kaart 'mensen negen' figureren onder meer een man die acrobatisch met zwaarden in de weer is en een man met een steen. 'Mensen acht' heeft twee stenengooiers: een die de steen met beide handen over het hoofd houdt om hem goed hard naar beneden te werpen en een tweede die de steen met één hand de lucht in wil slingeren.

83

83

Stenengooiers in de raadzaal

Het schaakbord in Florence en de figuren van Meester E.S. vormen een mooie overgang naar de voormalige Raadszaal van de Ridderschap en Steden van Overijssel (Zwolle, Kampen, Deventer en Coevorden) te Zwolle, die tussen 1447 en 1448 werd gebouwd door stadsbouwmeester Berend van Covelens (Koblenz), terwijl Johan Hermanssoen van Kampen de figuren sneed.¹² Op de veertien koppen van de balklagen die het plafond ondersteunen zijn allerlei figuren uitgebeeld, vaak in merkwaardige houdingen, alsof ze dansen, en deels in Oosters aan- doende kostuums. Sommige hebben kleine schilden in de hand, soms met het wapen van Zwolle erop.

[58] a-b-c. Johan Hermanssoen van Kampen, Stenengooiers, 1447-1448, Zwolle, Raadszaal (schepenzaal).

De figuren omvatten bovendien drie stenen gooiende soldaten (afb. 58), waarvan er zich twee boven de ingang bevinden; een boogschutter; twee narren; twee muzikanten, waarvan één met trom en fluit en de ander met een vedel; een gehurkte man en een op zijn knieën kruipende man en vier mannen met zwaarden en schilden.

84

88

In Zwolle wijzen niet alleen de kleine schilden op een dansgezelschap (met een groot schild kan men niet dansen en een klein schild is onhandig in de strijd), ook de figuur die simultaan op de fluit speelt en trommelt wordt als kenmerkend gezien voor de morisken. Een muzikant van dit type komt bijvoorbeeld voor op een rond 1460 gedateerde kopergravure van Israhel van Meckenem die een rondedans van morisken in beeld brengt en op een eveneens rond 1460 daterende gravure waar de morisken rondhuppelen in distelachtig bladwerk. Op een pentekening van Hans Suess von Kulmbach dansen de morisken eveneens op de muziek van trommel en fluit; zo ook op een houtsnede van Meester H.L. uit 1520. Dezelfde muzikant – met fluit en trommel – is te zien op de nog latere pentekening uit 1542 van Erhard Schön.¹³ Narren zijn in deze context ook niet ongewoon.

Twee ensembles die qua iconografie vergelijkbaar zijn met die van de Zwolse schepenzaal zijn de grote zaal van het raadhuis in München uit 1470-1480 en de rijk versierde erkerbouw die tussen 1497-1498 en 1500 tegen de voorgevel van het pand het *Goldenes Dachl* in Innsbruck werd gerealiseerd, waarschijnlijk op instigatie van de latere keizer Maximiliaan. Beide brengen zeer prominent moriskendansers in beeld. De versiering in Zwolle was dus geenszins uitzonderlijk, al ontbreken in de twee Duitse voorbeelden de stengooiers.¹⁴ Toch passen de stengooiers, zoals gezegd, wel degelijk in de context van stedelijke en andere festiviteiten, waar ze vaak als entertainers optraden naast morisken, zwaarddansers, muzikanten en narren.¹⁵

Stengooier in de kerk van Brielle

Heel ander gezelschap houdt de stengooier in de zuidelijke zijbeuk van de kerk van Brielle (afb. 59). De man spreidt zijn benen wijd en heft een reusachtige steen met beide armen boven het hoofd. Hij heeft halflang haar met daarboven een muts en aan zijn armen zijn banderollen bevestigd. Andere kraagstenen in de Brielse zijbeuken zijn versierd

[59] *Kraagsteen, Brielle, Grote Kerk, zuiderzijbeuk.*

met Samson en de leeuw, het Lam Gods, een dame met een doodskist onder de arm, profeten met banderollen en een reeks moeilijk te interpreteren mannen. Het heeft er alles van dat aan deze steenwerper een moralistische betekenis moet worden toegekend. De vraag is: welke?

In de Bijbel komt het stenenwerpen als straf ter sprake. In Johannes 8:7 stelt Christus naar aanleiding van de bestraffing van een overspelige vrouw: “Laat degene onder u die zonder zonden is, het eerst een steen op haar werpen.” Verder werd de heilige Stefanus door steniging om het leven gebracht. Bij afbeeldingen van zijn marteldood zien we vaak een man achter de heilige staan die met beide handen een steen boven het hoofd heft. Die steen is dan doorgaans wel iets kleiner dan het exemplaar dat de Brielse stenengooier torst. Het lijkt in Brielle dus eerder om een sportieve stenengooier te gaan. In het middeleeuwse moralistische discours werden dergelijke sportievelingen zelden positief beoordeeld. Geen wonder, want ongelukken kwamen vaak voor. Zo doodde Richard de Mandeville rond 1300 tijdens een wedstrijd stenen gooien per ongeluk zijn eigen broer.¹⁶ Maar dat was nog niet alles. Boppe, een Duitse dichter uit het laatste kwart van de 13de eeuw, behandelt het stenenwerpen in het kader van ‘snoeverij’.¹⁷ Ook in *Der Renner*, een tussen 1296 en 1313 door Hugo van Trimberg in het Duits geschreven moralistisch didactisch traktaat, wordt het tennen gooien in een negatief daglicht gesteld: het zou onder de noemer van de vraatzucht vallen, evenals de kansspelen en daarbij was het gevaarlijk.¹⁸ In 1425 rekent Alexander Carpenter in zijn *Destructorium Viciorum* het stenen gooien, samen met het toernooi en andere soorten spelen tot de *games of incautious action*, omdat ze zwaar fysiek letsel tot gevolg konden hebben.¹⁹

Nogmaals de Utrechtse kraagsteen

De stenengooier heeft in de late middeleeuwen al met al verschillende betekenissen. Op transen en toren zijn symbolen van (militaire) macht en kracht. Stenengooiers zonder harnas en helm zijn eerder dansers of sporters die thuishoren in de context van adellijke toernooien of stedelijke feesten, of het zijn lieden die de beschouwer werden voorgeschoteld als tegenbeeld van de kerkelijke moraal, die stenengooiers als gevaarlijke snoevers weg zette, of het is iemand die al te bereid is ander-

mans zonden te zien en niet het eigen falen. De Utrechtse stenengooier is dus ofwel een symbool van macht en kracht, het zinnebeeld van een ijdele snoever of een zondaar die niet de fouten in zichzelf maar wel die in anderen ziet.

- 5 Drossaers, Lunsingh Scheurleer 1974 (zie noot 3), passim.
- 6 J. de Haan, L'appartement princier au palais du stadhouder à Leeuwarden 1650-1710, in: Th.W. Gaetgens e.a. (red.), *Versailles et l'Europe. L'appartement monarchique et princier, architecture, décor, cérémonial*, Paris, Heidelberg 2017, 598-619.
- 7 Mulder-Radetzky 2003 (zie noot 2), 102.
- 8 Drossaers, Lunsingh Scheurleer 1974 (zie noot 3), 297.
- 9 J. Woudstra, Rapport over gietijzeren bloempotten op Dekema State, Sheffield 2008. Met dank aan de heer W. Zielemann, adviseur Tuinen van Paleis Het Loo.
- 10 Voor de complete inventaris, zie: Drossaers, Lunsingh Scheurleer 1974 (zie noot 3), 87-120.
- 11 Deze beschrijving berust in het Gelders Archief in Arnhem en zal in 2021 verschijnen in een publicatie over de bouw- en bewoningsgeschiedenis van Paleis Het Loo. Vriendelijke mededeling drs A.D. Renting, bibliothecaris van Paleis Het Loo.
- 12 Over deze bouwcampagne, zie ook: J. de Haan, 'Een royale opgang. De bouwgeschiedenis van de staatsie trap in het paleis van Leeuwarden (1709)', in: *Historisch Tijdschrift Fryslân* 23 (2017), nr. 6, 18-21.
- 13 Zie over Knoop ook: P. Karstkarel, Johann Hermann Knoop (ca.1700-ca.1768), horticulturae practicus et scientiarum amator te Leeuwarden, in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 4 (1985), 465-480; R. Mulder-Radetzky, Een Duitse hovenier aan het Friese hof, *Cascade* 18 (2009), nr. 2, 125-131.
- 14 P. Schouten, e.a., *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren; xxivste deel. Behelzende de beschryving der Vereenigde Nederlanden, en wel in 't byzonder Friesland*, Amsterdam, Dordrecht, Leiden, Harlingen 1786, 99.
- 15 Digitaal raadpleegbaar via: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85648g/f155.image>.
- 16 *L'Oeuvre de Daniel Marot. Architecte de Sa Majesté Britannique et des États de Hollande. Epoque Louis XIV*, Parijs z.d., pl. 183.
- 17 Over deze verbouwing, zie ook: J. de Haan, 'The Leeuwarden Lacquer Room: a Royal Puzzle', in: *The Rijksmuseum Bulletin* 57 (2009), nr. 2, 151-170.
- 18 Zie noot 4.
- 19 D.J. Smit, 'P.W. Schonck (1735-182..), architect van stadhouder Willem V', scriptie TH Delft 1981, 39.

Een Utrechtse kraagsteen met een stenengooier

Elizabeth den Hartog

- 1 S. Muller Fz., *Catalogus van het Museum van Oudheden*, Utrecht 1904, 6, nr. 29; J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*. De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht, deel 3, Utrecht 1997, 276, cat. 81.
- 2 D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, 280-281.
- 3 *Grafton's chronicle* etc., Londen 1569, 2de editie 1809, 303.
- 4 E.J. Haslinghuis, *De gemeente Utrecht*, Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: de Provincie Utrecht; 2; eerste stuk, Den Haag 1956, 88.
- 5 F. Kragl (red.), *Ulrich von Zatzikhoven, Lanzelet*, Berlijn, New York 2006, deel 2, 541.
- 6 I. Spijker (red.), *De historie vanden vier Heemskinderen*, Amsterdam 2005, 55-58. Genoemde editie is gebaseerd op de in 1508 door Jan Seversoen gedrukte tekst, München Universitätsbibliothek Cim. 77.
- 7 I.F. Walther e.a. (red.), *Codex Manesse. Die Miniaturen der Grossen Heidelberger Liederhandschrift*, Frankfurt am Main 1988, 80-81.
- 8 "Er hate daz cleid vaste an / den hut er nicht abe nam/ dat an er gar rechte tete/ do ging der here dar zu stete / und warf so verre den stein, / das abir ir nichein / so grozen wurf ni vor nam".
- 9 Inv. 155C; A. Sanvito, *Scacchi e tavole da gioco nella collezione Carrand*, Florence 2000, 10-18.
- 10 H. Appuhn, *Meister E.S. Alle 320 Kupferstiche*, Dortmund 1989, afb. 256-262.
- 11 P. Vandebroeck, *De kleuren van de geest. Dans en trance in Afro-Europese tradities*, Antwerpen 1997.
- 12 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 53-54.
- 13 Donaueschingen, Fürstl. Fürstenbergische Sammlung. Zie: J. Müller-Meiningen, *Die Moriskentänzer und andere Arbeiten des Erasmus Grasser für das Alte Rathaus in München*, Regensburg 1998, deel 4, 39-43.
- 14 Müller-Meiningen 1998 (zie noot 13), deel 4, 11-13, 33, 71-74; L. Morscher, G.U. Grossmann, A. Grebe, *Das Goldene Dachl in Innsbruck*, Regensburg 2004.
- 15 A.A. Setta, Military Games and the Training of Infantry, *Journal of Military History* 11 (2013), 1-25.
- 16 W.C. Jordan, *From England to France: Felony and Exile in the High Middle Ages*, Princeton, Oxford 2015, 48.
- 17 H. Alex (red.), *Der Spruchdichter Boppe*, Tübingen 1998, zie Bop/1/22 Kunstfertige vor Prahlerei.
- 18 Universiteitsbibliotheek Leiden vgg F 4, Hugo von Trimberg, *Der Renner*, afbeelding stenengooiers fol. 137v.
- 19 P. Brown, *A Companion to Medieval English Literature and Culture, c. 1350-c. 1500*, Chichester 2007, 459.